

ҚАЗАҚСТАН ҰЛТТЫҚ БАНКІ

САЛАЛЫҚ КОНЪЮНКТУРАЛЫҚ ШОЛУ

Кәсіпорындар пікіртерімінің нәтижелері
(салалар: тау-кен өндіру және өңдеу өнеркәсібі, құрылыс,
сауда, көлік және қойма)

2018 жылғы III тоқсан

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің
Зерттеулер және статистика департаменті

Жалпы ақпарат

I. Экономикалық жағдайларды бағалау:

- саладағы бәсекелестік (4-бет)
- инвестициялық белсенділік жағдайлары (5-бет)
- валюта бағамының әсері (6-бет)
- кредиттеу талаптары (7-бет)

II. Кәсіпорындар қызметінің нақты көрсеткіштерін бағалау

- өнімге сұраныс, оның бағасы, көлемі (8-бет)
- өндірістік қуаттың жүктеме деңгейі (9-бет)
- кәсіпорындардың қаржылық көрсеткіштері (10-11-бет)
- саладағы борыштық ауыртпалық (12-бет)
- еңбекақы мен жұмыспен қамту (13-бет)

Қорытынды

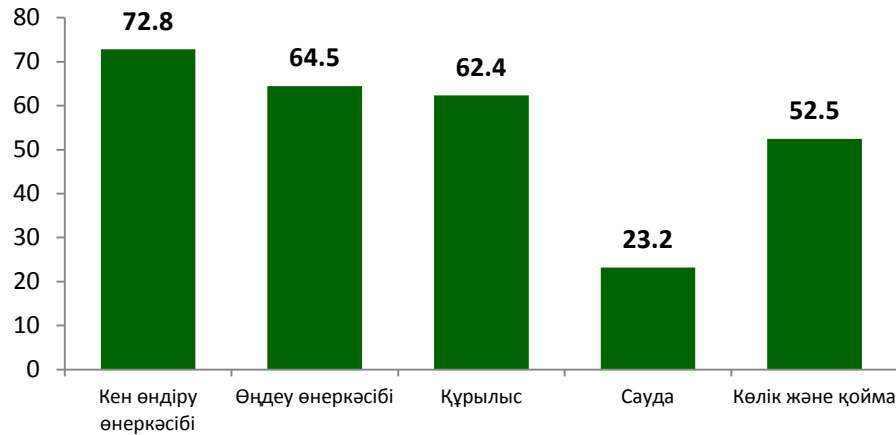
Пікіртерім жөніндегі мәліметтер

Пікіртерім мақсаты	➤ Салалардағы бизнестің конъюнктурасындағы негізгі үрдістерді анықтау
Респонденттер	➤ Кәсіпорындардың басшылары, қаржы бөлімдерінің қызметкерлері
Пікіртерім әдісі	➤ Сауалнама жүргізу
Пікіртерім жүргізу кезеңі	➤ 2018 жылғы 3 тоқсан

Іріктеу туралы мәліметтер

Тау-кен өндіру өнеркәсібінің кәсіпорындары	➤ 180
Өңдеу өнеркәсібінің кәсіпорындары	➤ 698
Құрылыс кәсіпорындары	➤ 340
Сауда саласының кәсіпорындары	➤ 858
Көлік және қоймаға жинау кәсіпорындары	➤ 244
Іріктеу бойынша кәсіпорындардың барлығы	➤ 2 320
Мониторингке қатысушылардың барлығы	➤ 3 116

1-график. Ірі және орта кәсіпорындардың үлесі, %

Қарастырылып отырған салалардың кәсіпорындарына қарағанда **сауда** және өңдеу өнеркәсібі саласының кәсіпорындары үшін басқа кәсіпорындар тарапынан нарықтық бәсекелестік бизнес жүргізуге негізгі кедергі (айналым және негізгі қаражатты қаржыландыруды шектейтін фактор) болып табылады. Бұл фактордың маңызы тоқсан сайын артып барады. Егер саудада аталған кәсіпорындардың үлесі 35,1% құраса, онда тау-кен өндіру өнеркәсібінде аталған көрсеткіш 8,9%-ды құрайды. 2018 жылдың 3-тоқсанында бұл фактордың маңызы құрылыс саласы үшін де жоғарылады.

Тау-кен өнеркәсібінде бойынша іріктеу негізінен ірі және орта кәсіпорындар арқылы ұсынылып отыр (72,8%). Оның ішінде мұнай және табиғи газ өндіру, металл кендері, сондай-ақ тау-кен өнеркәсіпте техникалық қызмет көрсететін кәсіпорындар бар. Іріктеу репрезентативтілігі 81,7% құрайды.

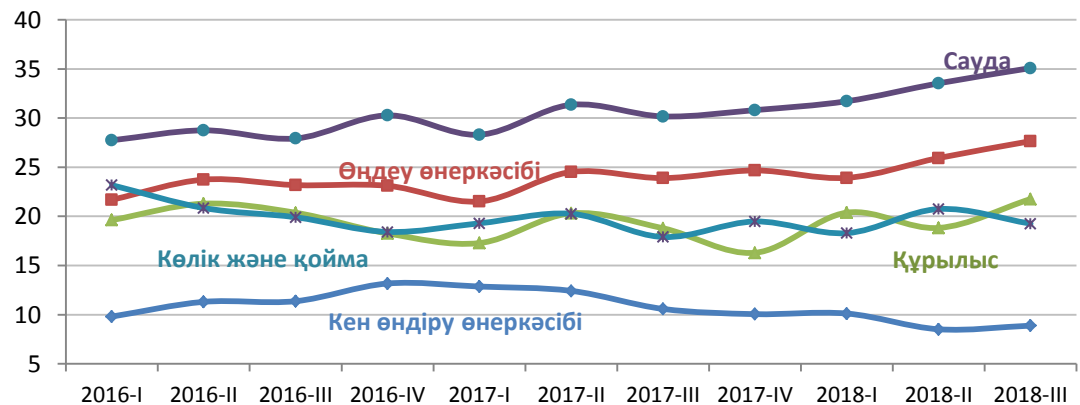
Өңдеу өнеркәсібінде ірі және орта кәсіпорындар сала кәсіпорындарының жалпы санының 64,5%-ын құрайды, табиғи монополия субъектілер жоқ, ал сала бойынша іріктеу репрезентативтілігі 72,3%-ды құрайды.

Құрылыста да ірі және орта кәсіпорындар басым (62,4%), соған қарамастан репрезентативтілік шамамен 32,3%-ды құрайды.

Көлік және қойма саласы бойынша іріктеменің жартысынан астамы ірі және орта кәсіпорындар, олардың көбі мұнай және мұнай өнімдерін құбыржол арқылы тасымалдау қызметтерін көрсетеді. Сала бойынша репрезентативтілік – 75,9%.

Сауда саласы бойынша іріктеуде де ірі және орта кәсіпорындардың үлесі, басты іріктеудегідей жоғары емес (23,2%), сәйкесінше сала репрезентативтілігі төмен болып қалып отыр – тек 16,9%.

2-график. Нарықтық бәсекелестік кәсіпорынның даму мүмкіндігін шектеуші фактор болып табылатын кәсіпорындардың үлесі, %

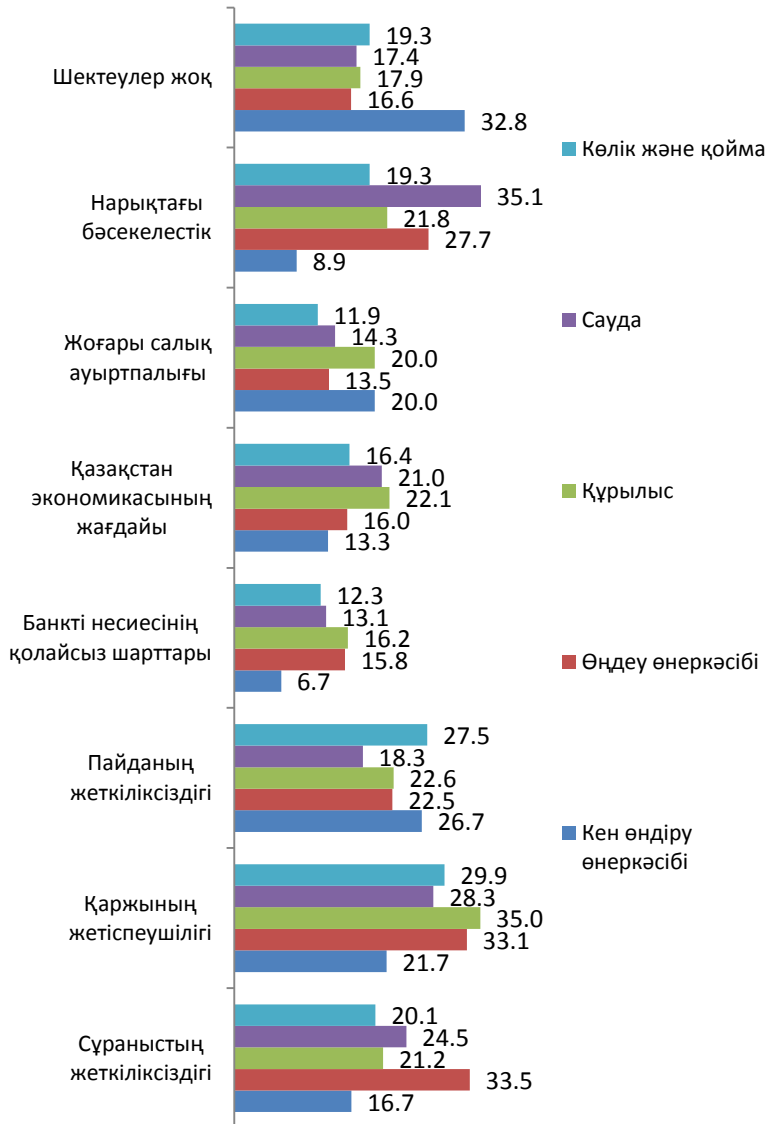
* ҚРҰБ кәсіпорындары мониторингіндегі репрезентативтілігі мына формула бойынша бағаланады:

$ШК \text{ } \Theta \text{CT} / БЖ \text{ } \Theta \text{CT} * 100$

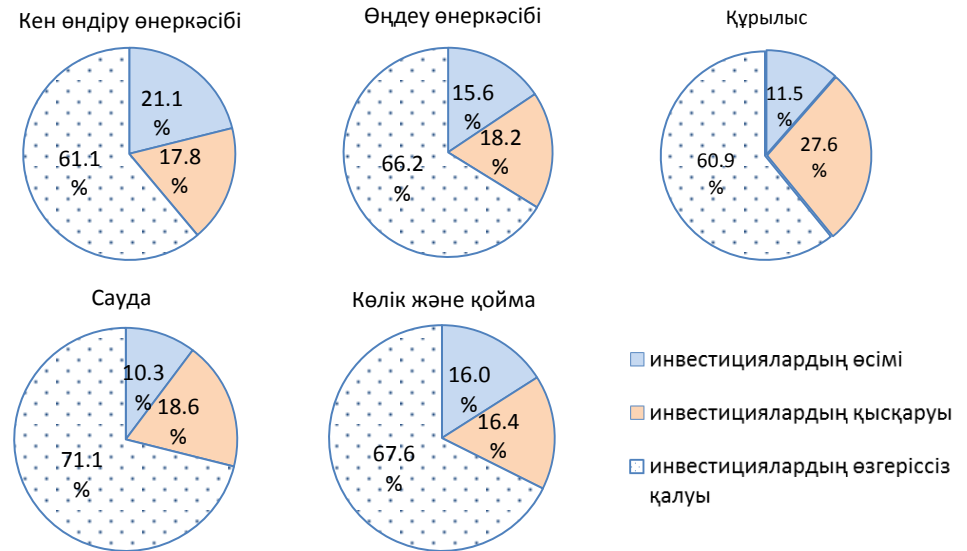
мұндағы, МҚК ΘCT – ҚРҰБ мониторингіне қатысушы кәсіпорындардың өнімдерін сатудан түскен кіріс (ΘCT); БЖ ΘCT – ҰЭМ СК деректері бойынша ΘCT

Экономикалық жағдайларды бағалау: Инвестициялық белсенділік жағдайлары

3-график. Кәсіпорындардың инвестициялық белсенділіктерін шектеу, %

4-график. Шығару өскен кезде кәсіпорындардың инвестициялардың өзгерісі бойынша күтулері, %

Кәсіпорындардың көпшілігі үшін инвестициялық белсенділікті шектейтін басты себептердің бірі **қаржы ресурстарының жетіспеушілігі** болып табылады.

Сауда кәсіпорындары үшін ең маңызды шектеуші фактор басқа кәсіпорындар тарапынан нарықтық бәсекелестік болып табылады, ал өңдеуші өнеркәсіп кәсіпорындары үшін - олардың өнімдеріне деген сұраныстың жеткіліксіздігі. Кен өндіру өнеркәсібінің кәсіпорындарының көпшілігі үшін ешқандай шектеулер жоқ.

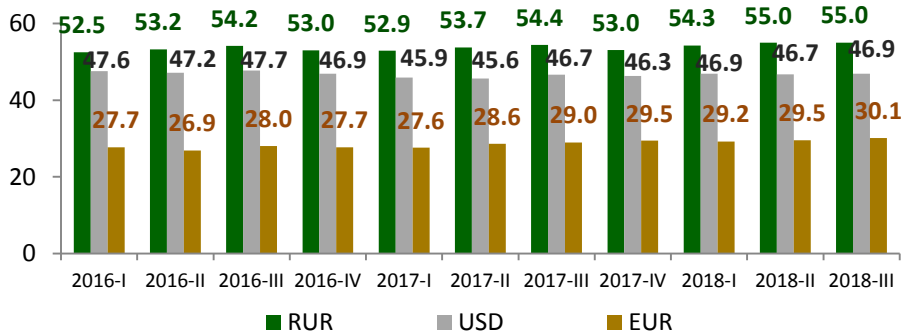
Алдағы 12 айда барлық секторлар бойынша қаржыландыру өзгеріссіз қалады, сонымен бірге кен өндіру саласында қаржыландырудың ең үлкен өсімі, ал саудада ең төмен өсімі күтулуде. Негізгі капиталға жіберілетін инвестициялардың көлемінің ең көп төмендеуді құрылыс саласында күтулуде.

Қаржыландырудың негізгі көздері бұрынғысынша кәсіпорындардың **меншікті қаражаты** болып табылады

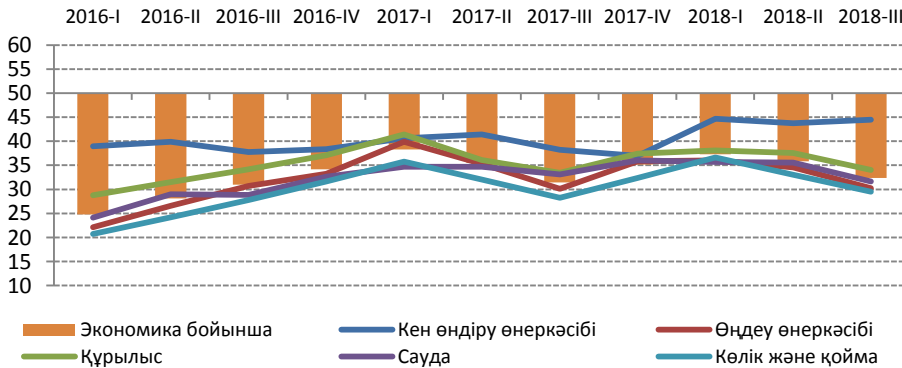
Экономикалық жағдайларды бағалау:

Валюта бағамының әсері

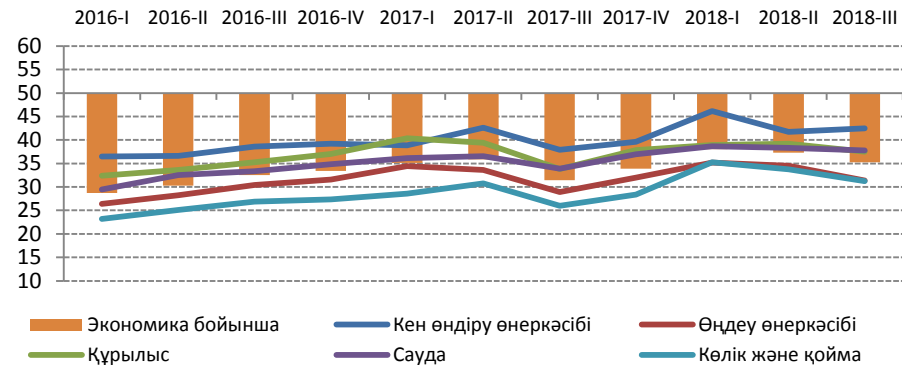
5-график. Есептеуде шетел валютасын қолдану (кәсіпорындардың үлесі, %)

6-график. Теңгенің АҚШ долларына бағамының өзгеруінің кәсіпорындардың қызметіне ықпалы (тоқсан ішінде салалар бойынша ДИ*)

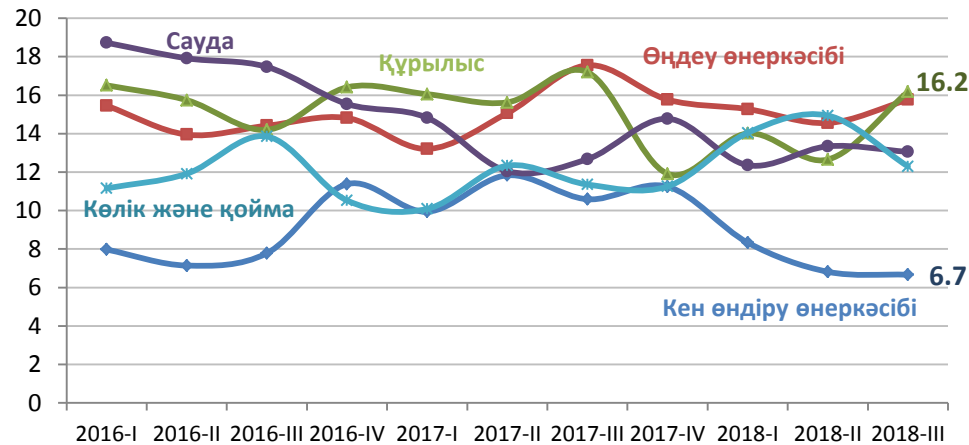
7-график. Теңгенің Ресей рубліне бағамының өзгеруінің кәсіпорынның қызметіне ықпалы (тоқсан ішінде салалар бойынша ДИ*)

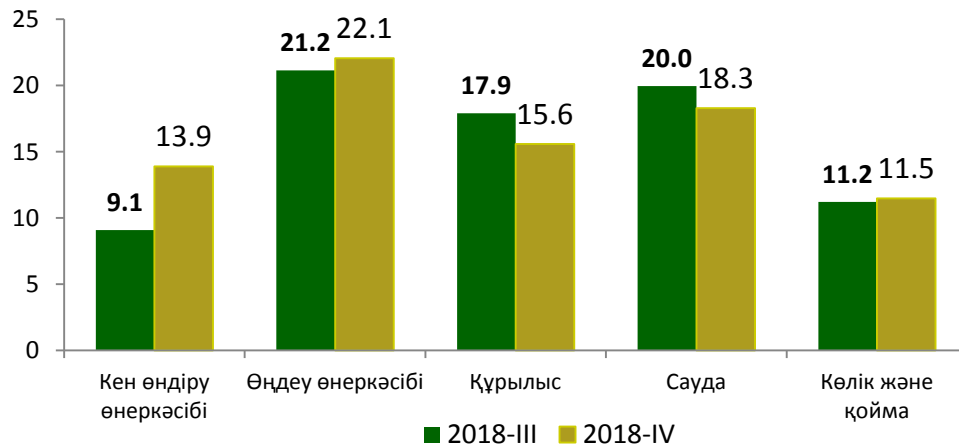
2018 жылдың 3-тоқсанында теңгенің АҚШ долларына және ресей рубліне қатысты бағамының өзгерісінің нақты сектордағы кәсіпорындарының қызметіне кері әсері ұлғайды. Тек тау-кен кәсіпорындары үшін осы фактордың кері әсері азайды, ал қалған салалардың бәрі үшін кері әсер көбейді, әсіресе АҚШ долларының бағамының өзгерісі. Теңге бағамының аталған валюталарға қатысты өзгерісінің кері әсері ең көп көлік және қоймалау саласының, өңдеу өнеркәсібінің және сауда саласының кәсіпорындарына, ал ең аз кен өндіру өнеркәсібі саласының кәсіпорындарына тиді.

* – ДИ, диффузиялық индекс 50 деңгейінен неғұрлым жоғары (төмен) болса, көрсеткіштің ықпалы соғұрлым оң (теріс), 50 деңгейі ықпалдың болмауын білдіреді 6

8-график. Банктік кредиттеудің шарттары тиімсіз кәсіпорындардың үлесі, %

9-график. 2018ж. 3-тоқсанда және 2018ж. 4-тоқсанда кредит алуға ниеті бар кәсіпорындар, %

1-кесте. Кредиттеудің орташа мөлшерлемесі, %

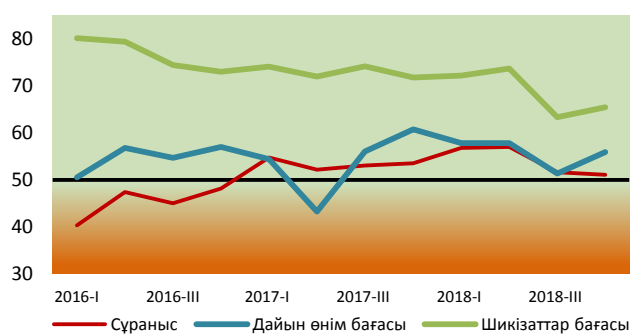
	Теңгемен		Шетел валютасымен	
	нақты	Қол жетімді	нақты	Қол жетімді
Тау-кен өндіру өнеркәсібі	13.7	5.8	6.7	2.6
Өңдеуші өнеркәсіп	11.6	7.6	6.9	3.5
Құрылыс	14.5	7.2	3.5	2.5
Сауда	14.0	8.6	7.8	3.6
Көлік және қойма	13.8	6.6	8.1	2.9

Кәсіпорындарды кредиттеудің шарттарын теріс бағалаған респонденттер оң бағалағандарға қарағанда басымырақ болды. Құрылыс саласында несиелендіру шарттарын тиімсіз деп бағалаған кәсіпорындардың үлесі (16,2%). Ондай кәсіпорындардың үлесі тау кен өндіру өнеркәсібінде ең төмен болып табылады (6,7%), сонымен қатар салада бұл көрсеткіштің төмендеу тенденциясы байқалады. Теңгемен алынған кредиттер бойынша ең төменгі орташа пайыздық мөлшерлемелер құрылыс саласында (14,5%), ең төменгі – өңдеу өнеркәсібінде (11,6%) болып отыр.

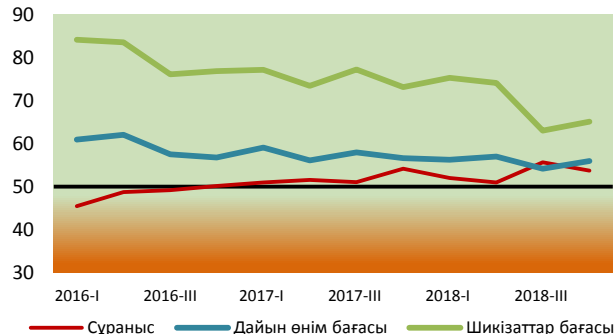
2018 жылдың 4-тоқсанында кредит алуға ниет білдірген кәсіпорындардың үлесі кен өндіру саласында өткен тоқсанға қарағанда әлдеқайда жоғары (2018 жылдың 3-тоқсанындағы 9,1%-на қарағанда осы тоқсанда - 13,9%). Кредит алуға ниетті кәсіпорындардың ең жоғарғы үлесі өңдеуші өнеркәсіпте (22,1%), ең төменгі үлесі көлік және қойма саласында (11,5%).

Кәсіпорындар қызметінің нақты көрсеткіштерін бағалау: Өнімге сұраныс, оның бағасы, көлемі

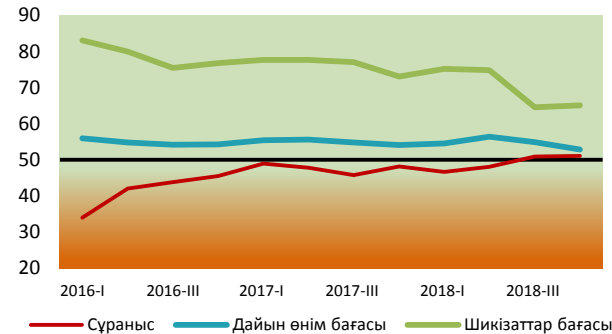
10-график. Тау-кен өндіру өнеркәсібі, ДИ*

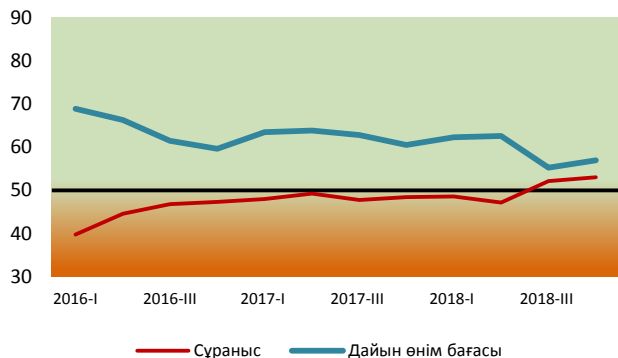
11-график. Өңдеуші өнеркәсіп, ДИ

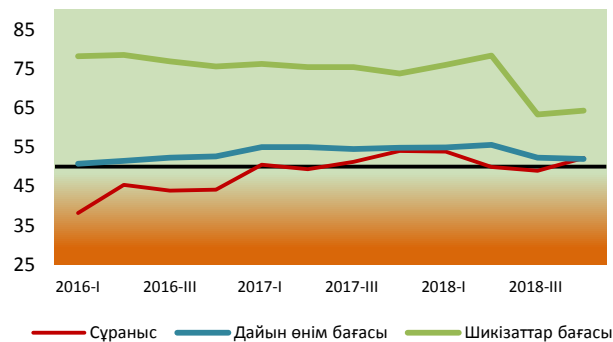
12-график. Құрылыс, ДИ

13-график. Сауда, ДИ

14-график. Көлік және қойма, ДИ

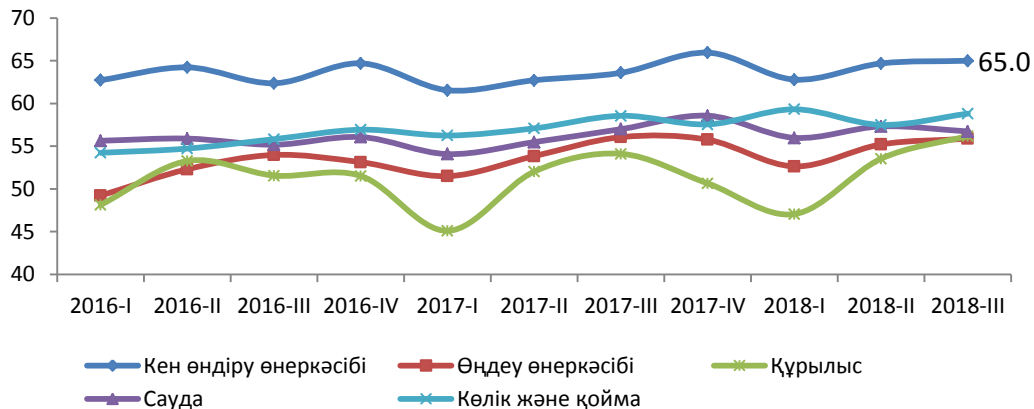

2018 жылдың 3-тоқсанында нақты ақшалай кірістердің өсуі аясында ішкі тұтынуды қалпына келуі өңдеу өнеркәсібінде **дайын өнімге деген сұранысқа** оң ықпал етіп, салада сұраныстың өсу қарқынының ең жоғары көрсеткіші орын алды. Сауда және құрылыс саласында сұраныс өзгерісінің ДИ-і ақыры өсу аясына шықты. Кен өндіру саласында әлемдік мұнай бағасының жоғарылауына байланысты саладағы сұраныстың өсу қарқыны айтарлықтай бәсеңдеді, нәтижесінде көлік және қойма саласында сұраныс төмендеді.

Өткен тоқсандағы күтілгендей, **дайын өнімге деген бағаның** өсу қарқыны қарастырылып отырған салалардың бәрінде төмендеді. Сатылатын өнімнің бағасының өсу қарқынының төмендеуі өнімнің өзіндік құнының бәсеңдеуімен байланысты болу керек, бұл **шикізат пен материалдардың** бағасының өсу қарқынының динамикасынан айқын көрінеді. Сонымен қатар өңдеу өнеркәсібі, сауда және құрылыс саласының кәсіпорындарының өніміне бағаның өсуін шектейтін факторлардың бірі болып басқа кәсіпорындар тарапынан жоғары нарықтық бәсекелестіктің болуы табылады. 2018 жылдың 4-тоқсанында құрылыс саласынан басқа қарастырылып отырған салалардың бәрінде дайын өнім бағасының өсу қарқынының жоғарылауы күтілуде.

*– ДИ, диффузиялық индекс 50 деңгейінен неғұрлым жоғары (төмен) болса, көрсеткіштің ықпалы соғұрлым оң (теріс), 50 деңгейі ықпалдың болмауын білдіреді

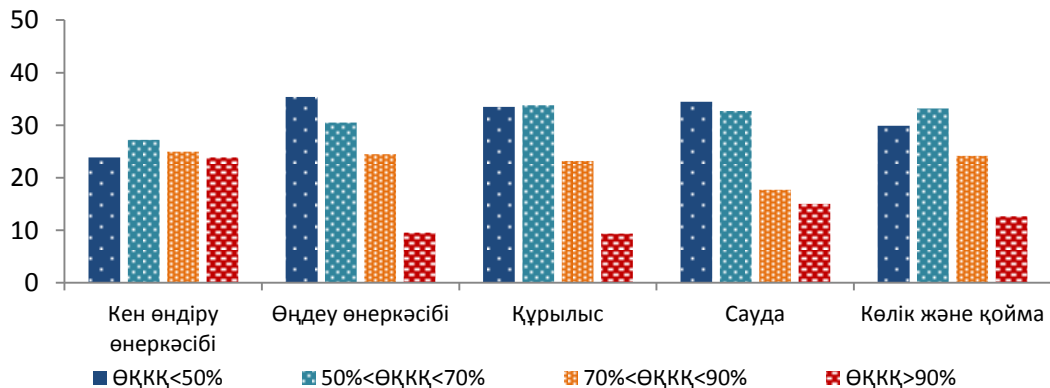
15-график. Салалар бойынша өндірістік қуаттардың орташа алынған жүктемесі, %

2018 жылдың 3-тоқсанында сауда саласынан басқа қарастырылып отырған салалардың бәрінде өндірістік қуат жүктемесінің көрсеткіштері аз да болса жоғарылады. Өндірістік қуаттарды пайдаланудың ең жоғары деңгейі **тау-кен өнеркәсібінде** қалып отыр (65%). Ең құбылмалы сала **құрылыс саласы** болып табылады. Бұл саланың маусымдық факторға тәуелділігімен байланысты.

Басқа салаларда орташа қуатты пайдалану деңгейі 50% - 60% аралығында.

16-график. Өндірістік қуаттар жүктемесінің 2018 жылғы 3-тоқсандағы деңгейі, кәсіпорындардың үлесі %-бен

Өткен тоқсанда өндірістік қуаттарды барынша жүктеген (ӨҚЖ=>90%) кәсіпорындар **тау-кен өнеркәсібінде** басым болды. Бұл мұнай мен металдардың әлемдік бағасының ағымдағы динамикасымен және қазақстандық экспорт өнімдеріне сыртқы сұраныстың жоғары болуымен тығыз байланысты.

Өңдеу өнеркәсібі мен сауда саласының кәсіпорындарының көпшілігінің өндірістік қуатты жүктеу деңгейі 50%-дан төмен. Көлік және қойма саласында өзінің өндірістік қуатын 60%-70% қолданатын кәсіпорындар үлесі басым.

Кәсіпорындар қызметінің нақты көрсеткіштерін бағалау: Кәсіпорындардың қаржылық көрсеткіштері

2-кесте. Негізгі көрсеткіштердің медианалақ мәні*

	АӨК	ЖТҚК	ААК	СР	ӨҚК	ААҚҰ, %
Тау-кен өнеркәсібі	1.49	1.32	0.17	0.41	0.38	43.1
Өңдеуші өнеркәсіп	1.39	1.58	0.26	0.20	0.34	68.9
Құрылыс	1.21	1.20	0.29	0.22	0.23	78.9
Сауда	1.35	1.32	0.41	0.17	0.19	96.6
Көлік және қойма	1.20	1.42	0.16	0.26	0.42	49.2

Кәсіпорындардың қаржы-шаруашылық қызметінің негізгі көрсеткіштері 2018 жылғы 3-тоқсанда өткен тоқсанмен салыстырғанда жоғарылап, былайша қалыптасты:

- кен өндіру және өңдеуші өнеркәсіп кәсіпорындарының өтімділігі ең жоғары болып табылады (АӨК сәйкесінше, 1,49 және 1,39);
- ең төлем қабілеттілігі жоғары болып өңдеуші өнеркәсіп және көлік және қойма саласының кәсіпорындары табылады (ЖТҚК = 1,58 және 1,42);
- іскерлік белсенділік барлық салаларда жоғарылады, ал сауда саласында өткен тоқсандағыдай көрсеткіш басқаларына қарағанда айтарлықтай жоғары болып қалды (ААК = 0,41);
- тау-кен өндіру өнеркәсібі саласының кәсіпорындарының рентабельділігі ең жоғары болды (СР=0,41), ең төмен көрсеткіш – сауда саласында (СР=0,17);
- инвестициялауды меншікті қаражаттың есебінен қаржыландыру мүмкіндігі тау-кен өндіру өнеркәсібі мен «Көлік және қоймаға сақтау» саласының кәсіпорындарында жоғарырақ (ӨҚК сәйкесінше, 0,42 және 0,38);
- сауда және құрылыс саласы кәсіпорындарының активтерінің басым бөлігі айналым қаражаты болып табылады (ААҚҰ = 96,6% және 78,9%, сәйкесінше).

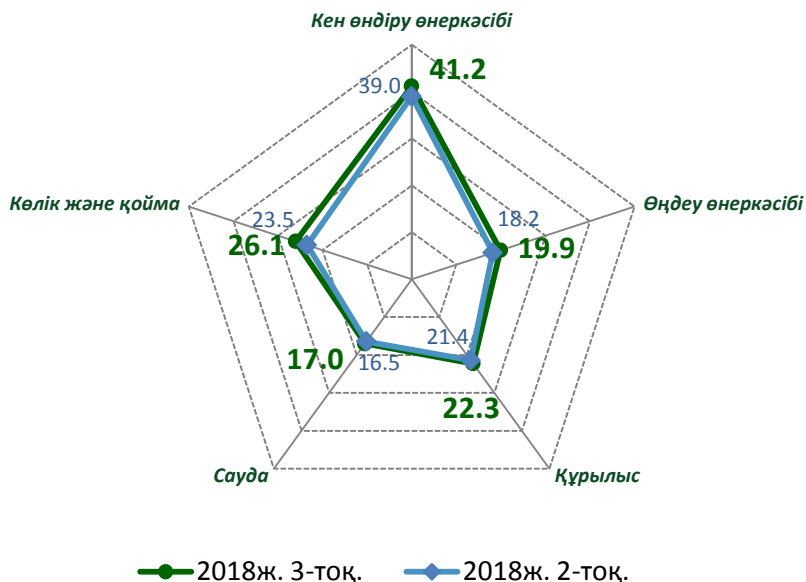
3-кесте. Қаржылық көрсеткіштердің сипаттамалары

	Есептеу формуласы	Қысқаша сипаттама
АӨК (ағымдағы өтімділік коэффициенті)	Ағымдағы активтер/Қысқа мерзімді міндеттемелер	Компанияның ағымдағы міндеттемелерді (қысқа мерзімді) айналым активтері есебінен ғана өтеу қабілеттілігін сипаттайды. Көрсеткіш неғұрлым жоғары болса, кәсіпорынның төлем жасауға қабілеттілігі солғұрлым жақсы болады.
КОП (жалпы төлем жасау қабілеттілік коэффициенті)	Активтер/Міндеттемелер	Кәсіпорынның барлық міндеттемесін (қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді) оның барлық активімен өтеу қабілеттілігін көрсетеді.
ААК (активтердің айналымдылық коэфф-і)	ӨСТ/Активтер <i>ӨСТ – өнімді сатудан түскен түсім</i>	Активтерді пайдалану қарқындылығын (айналым жылдамдығын) көрсетеді. Кәсіпорынның іскерлік белсенділігінің көрсеткіштері ретінде пайдаланылады.
СР (сату рентабельділігі)	(ӨСТ-ӨӨҚ)/ӨСТ <i>ӨӨҚ – өнімнің өзіндік құны</i>	Ұйым түсімінің қандай бөлігі пайданы (салық салынғанға дейінгі) құрайтынын көрсететін ұйым қызметінің қаржылық нәтижелілігінің көрсеткіші
ӨҚК (өзін-өзі қаржыландыру деңгейі)	МК/(МК+Міндеттемелер) <i>МК – меншікті капитал</i>	Меншікті инвестициялық қаражаттың инвестициялауға қажетті жалпы қаражатқа қатынасы
ААҚҰ (активтегі айналым қаражатының үлесі)	Қысқа мерзімді активтер/Активтер*100	Баланстың жалпы өтімділігін бағалауға мүмкіндік береді

* Орташа деңгейдің экстремалдық мәндердің әсеріне байланысты болуына қатысты медианалық мәндер келтірілген

Кәсіпорындар қызметінің нақты көрсеткіштерін бағалау: Кәсіпорындардың қаржылық көрсеткіштері

17-график. Сатудың орташа рентабельділігі *,%

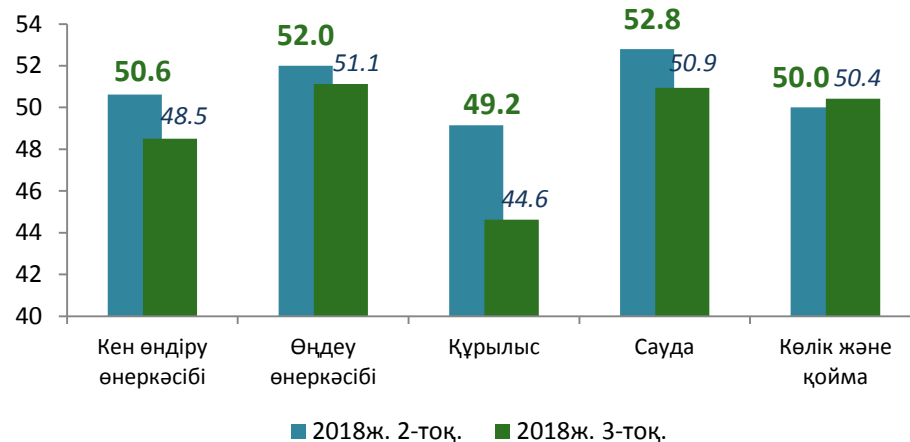

Қарастырылып отырған салаларда сату рентабельділігінің орташа деңгейінің аз ғана жоғарылауына қарамастан, рентабельділігі орташа мәннен жоғары кәсіпорындар саны айтарлықтай төмендеді, бұл кәсіпорындардың көпшілігінің сату рентабельділігі орташа мәнне жақын екендігін білдіреді.

Әлемдік нарықтағы энергоресурстардың бағасының өсуі кен өндіруші кәсіпорындардың қаржылық жағдайына оң ықпал етті.

Кәсіпорындардың деректері бойынша ең жоғары рентабельділік тау-кен өндіру өнеркәсібінде байқалып отыр: салық салынғанға дейінгі сатудың орташа рентабельділігі 2018 жылғы 3-тоқсанда 41,2%-ды құрады, ал сауда және өңдеуші өнеркәсіпте орташа рентабельділік айтарлықтай төмен болды (тиісінше 17% және 19,9%). Құрылыс саласының орташа рентабельділігі 22,3% (2018 жылдың 2-тоқсанында 21,4%) болса, көлік пен қоймада сақтауда көрсеткіш 26,1% құрады (2018 жылдың 2-тоқсанында 23,5%).

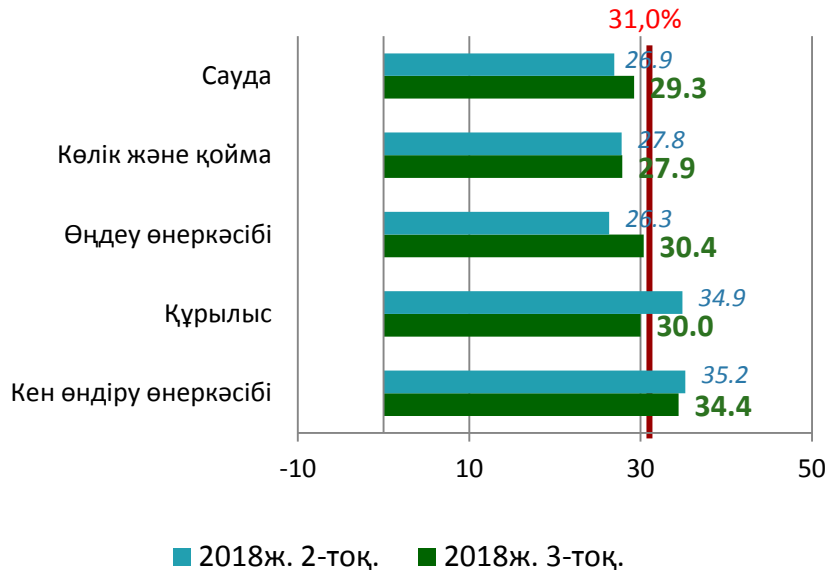
8-график. Сала бойынша орташа мәннен жоғары пайда алатын кәсіпорындардың үлесі, %

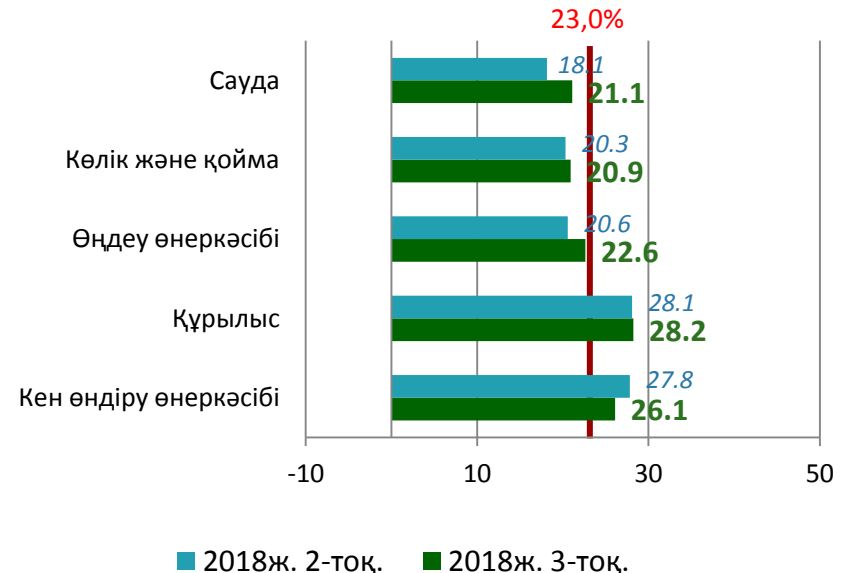
Кәсіпорындар қызметінің нақты көрсеткіштерін бағалау: Салалардағы борыштық ауыртпалық

Банк секторынан тыс мерзімі өткен берешекке, яғни жеткізушілермен, мердігерлермен, тапсырыс берушілермен, сатып алушылармен және т.с. өзара есеп айырысуға байланысты ахуал құрылыста және кен өндіру өнеркәсібінде талдау жасалып отырған басқа салаларға қарағанда нашар. Экономика бойынша орташа алғанда мерзімі өткен (90 күннен астам) **дебиторлық берешегі** бар кәсіпорындар үлесі 31%, ал мерзімі өткен **кредиторлық берешегі** бар кәсіпорындар үлесі 23%-ды құрайды. Дебиторлық берешегі бар кәсіпорындардың көпшілігі тау-кен өнеркәсібінде, мұндағы кәсіпорындарының 34,4%-ында мерзімі өткен берешек бар (2018 жылдың 2-тоқсанында олардың үлесі 35,2% болған), көлік және қойма саласында көрсеткіш айтарлықтай төмен (27,9%). Мерзімі өткен кредиторлық берешегі бар кәсіпорындар үлесі құрылыс және тау-кен өндіру өнеркәсібінде басқа салаларға қарағанда жоғарырақ (28,2% және 26,1%, сәйкесінше). Мерзімі өткен дебиторлық берешегі бар кәсіпорындардың үлесі қаралып отырған салалардың бәрінде мерзімі өткен кредиторлық берешегі бар кәсіпорындарға қарағанда жоғары.

19-график. Мерзімі өткен дебиторлық берешек (%)

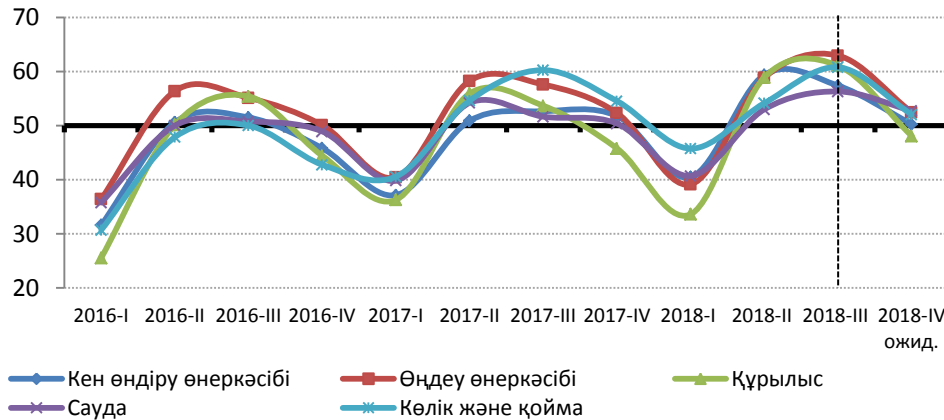

20-график. Мерзімі өткен кредиторлық берешек (%)

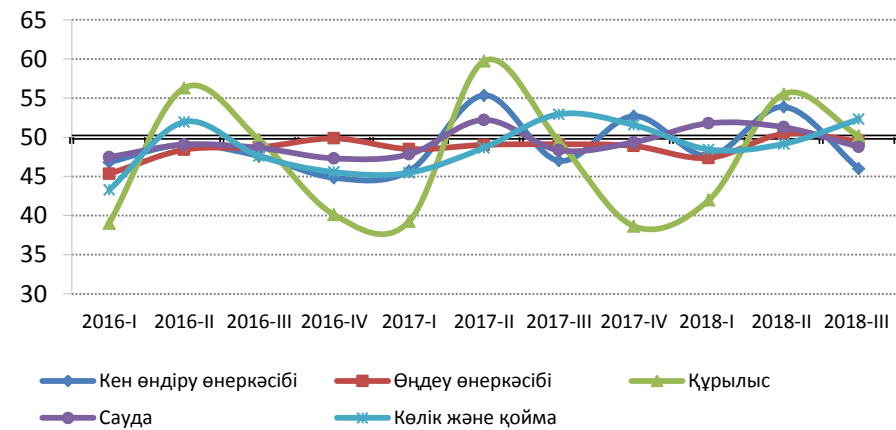

Кәсіпорындар қызметінің нақты көрсеткіштерін бағалау: Еңбекақы мен жұмыспен қамту

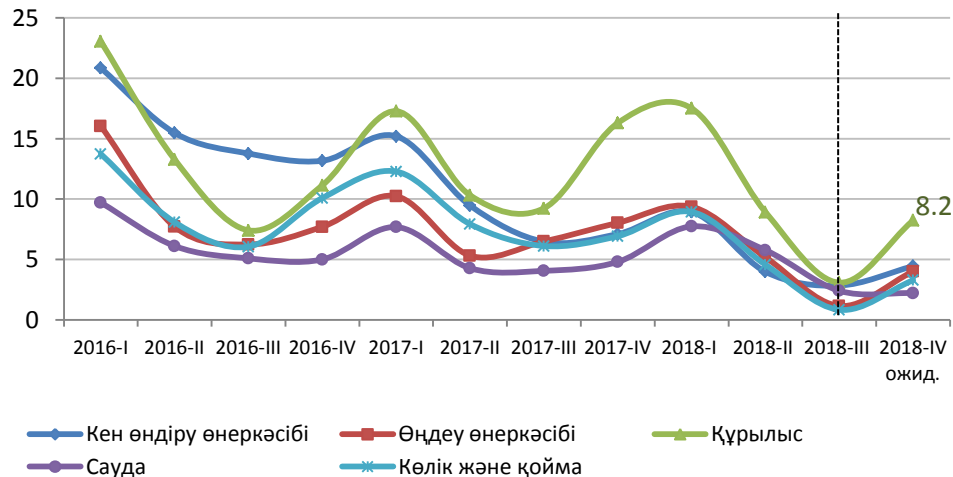
21-график. Өндіріс көлемінің өзгерісі, ДИ %

23-график. Жұмыспен қамту санының серпіні, ДИ *

22-график. Орташа жалақыны төмендеткен кәсіпорындардың үлесі, %

Өндіріс көлемінің 2018 жылдың 3-тоқсанындағы өсуі орташа жалақының өзгерісіне оң септігін тигізді: қарастырылып отырған салалардың бәрінде орташа жалақыны төмендеткен кәсіпорындар үлесі төмендеді. Ондай кәсіпорындар үлесі 4%-дан төмен. Қызметкерлер саны айтарлықтай өзгерген жоқ, тек кен өндіру саласында шамалы төмендеу байқалды. Құрылыс саласында қызметкерлер санының өзгерісі айқын маусымдық сипатқа ие.

2018 жылдың 4-тоқсанында орташа жалақыны төмендетуді жоспарлап отырған кәсіпорындар саны жоғарылады, бұл өндіріс көлемінің азаюының күтілуімен байланысты. Құрылыс саласында ондай кәсіпорындардың үлесі - 8,2%-ды құраса, басқа салаларда шамамен 2-5%-ды құрады. Орташа жалақының өзгерісін сипаттайтын ДИ көрсеткіші қарастырылып отырған салалардың бәрінде 50-ге жақындады, яғни бұл орташа жалақының келесі тоқсанда өзгеріссіз қалуын білдіреді.

* – ДИ, диффузиялық индекс, 50 деңгейінен қаншалықты жоғары (төмен) болса, көрсеткіштің оң (теріс) әсер етуі соншалықты, 50 деңгейі әсер етудің болмағанын білдіреді

- **Бәсекелестіктің ең жоғары дәрежесі** сауда мен өңдеуші өнеркәсіпте, және бұл көрсеткіштің жоғарылау тенденциясы орын алды.
- **Айырбастау бағамының** серпіні жалпы алғанда кәсіпорындардың қызметіне теріс әсер етеді, ал 2018 жылдың 3-тоқсанында кері әсер ұлғайды. Барынша аз теріс әсер тау-кен өндіру өнеркәсібіне, барынша көп теріс әсер сауда саласына тиіп отыр.
- Неғұрлым қолайлы несиелеу талаптары тау-кен өндіру өнеркәсібінде, қолайсыз талаптар құрылыс саласында байқалып отыр. Осы салада кәсіпорындардың 16,2%-на жуығы үшін талаптар «тиімсіз» болып табылады.
- **Өндірістік қуаттардың** неғұрлым жоғары **жүктемесі** тау-кен өндіру өнеркәсібінде байқалып отыр.
- Тау-кен өндіру өнеркәсібіндегі **сату рентабельділігі** басқа салаларға қарағанда жоғары.
- Кәсіпорындардың көпшілігі 2018 жылдың 4-тоқсанында **өндіретін өнімнің көлемін** өсіруді және **инвестиция деңгейін** көбейтуді жоспарламайды. Бірақ кәсіпорындар өндірілетін өнімнің **сату бағаларын** аздап жоғарылатуды жоспарлайды.
- Экономикада мерзімі өткен **кредиторлық және дебиторлық берешегі** бар кәсіпорындардың үлесі көбейді.
- Тау-кен өндіру өнеркәсібінің жоғары рентабельділігі, оның өндірістік әлеуеті, тау кен өндіру саласының инвестициялық белсенділігі қалыптасқан мұнай бағасының серпіні жалпы экономиканың және саланың ары қарай өсуінің белгілері болып табылады.